

Сергій НАЛИВАЙКО
мол. наук. співроб. НДІУ
м.Київ

Половці в історії України: нове бачення

Хоча мало не кожна праця з історії Київської Русі згадує половців, питання ролі й місця половців в українській історії лишається малодослідженим. Власне кажучи, й потреба такого дослідження сприймається не всіма. Адже можна казати, що уявлення про половців на сьогодні практично сформоване, і навіть школяр може розповісти про боротьбу Русі зі Степом, про половецьку небезпеку, яка стала основним сюжетом літописних оповідей. Проте ближче ознайомлення із проблемою переконує, що читач значною мірою перебуває в полоні штучних концепцій, коли мовиться про місце половців в українській історії. Очевидно, мають слушність ті дослідники, які знову й знову піднімають це питання, прагнучи об'єктивно поглянути на весь спектр русько-половецьких стосунків, які вже не можна звести до самого лише військового протистояння.¹

Сьогодні половці переважно постають як дикі кочовики, вузькоокі й жовтошкірі – типові монголоїди. Вочевидь, свій внесок у формування цього образу зробила літературно-художня традиція, кіно, а ще та частина науково-популярних, іноді й наукових досліджень, де половці або змішуються з татаро-монголами, або підсвідомо ототожнюються з ними. Проте половці не були монголоїдами. Це люди так званого “середземноморського типу”, класичного населення Балкан і Східної Європи, представленого й зараз на території України. Більше того, половці, очевидно, й не тюрки. Останні дослідження все частіше ототожнюють

половців з нащадками тих індоарійських народів, які здавна населяли Північне Причорномор'я.² І для цього, як побачимо, є вагомі підстави.

Якщо говорити про русько-половецькі взаємини, то чи не перше, що впадає у вічі, це численні русько-половецькі шлюби, згадки про які донесли літописи. З половчанками були одружені Олег Святославович, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Довгорукий), багато інших князів. За половецьких князів виходили заміж руські князівни й княгині, хоча літописи згадують про такі шлюби менше. Майбутні князі іноді навіть виховувалися у своїх степових родичів по материнській лінії.³ І хоча, зрозуміло, ми знаємо лише про частину таких шлюбів, про їх розмах свідчить те, що вже на початку XIII ст. у жилах всіх чернігівських князів і більшості князів Північно-Східної Русі текла половецька кров. Оспіваний в “Слові о полку Ігоревім” знаменитий новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат “буй-тур” Всеволод на три чверті були половчанами. В такому разі, очевидно, вже годі відмахнутися від русько-половецьких шлюбів як невартих уваги. Русько-половецькі шлюби – унікальне явище в українській історії, і вже тому цікаві для дослідника.

Вчені по-різному коментують русько-половецькі шлюби. Одні пояснюють їх безвихіддю руських князів, що мусили одружуватися з половчанками, аби зменшити половецьку небезпеку. Інші кажуть про естетичні смаки слов'ян, яким нібито імпонув-

¹ Див. напр.: *Никитин А.* “Лебеди” Великої Степи // Наука і релігія. 1988. №№9-10. 12; *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989. С. 466-489; *Изидинова С.Р.* Половцы: мифы и исторические реалии. Севастополь, 1995; *Наливайко С.І.* Індія. половці й Київська Русь // Слово Просвіти. 2001. №32.

² *Наливайко С.І.* Зазнач. праця.

³ *Никитин А.* Зазнач. праця // Наука і релігія. 1988. №9. С.46-48.

вав антропологічний тип половців і врода половецьких дівчат.¹ Треті взагалі обходять увагою існування цих шлюбів, не можучи переконливо їх пояснити. Справді, вкрай дивним виглядає те, що русько-половецькі шлюби – єдині шлюби Русі з так званим Степом, Диким Полем. Тільки половці удостоїлися породичання з Рюриковичами, причому жодної перешкоди для такого міжетнічного спілкування не виникало. Це можна пояснити лише одним: руські князі якимось чином виділяли половців з-поміж інших народів. Що змушує уважніше придивитися до русько-половецьких контактів.

Дослідження останніх років все частіше піднімають питання і про військове протистояння Русі й половців. І доходять висновку, що так звана “половецька небезпека”, про яку твердить більшість істориків і яка є основною лінією літописного сюжету, просто міф.² Традиційний погляд на половців як агресивних, віроломних, жорстоких дикунів і зведення української історії до постійної боротьби Русі з половцями (інакше – Лісу і Степом), що віднімала всі творчі й економічні сили держави – такий наслідок некритичного ставлення до наших джерел.

Насправді все виглядає зовсім інакше. Виявляється, більшість половецьких набігів так чи інакше спровокували самі руські князі: це половецькі виступи на захист руських родичів, помста за підступно вбитих князів, відповіді на походи руських князів в половецьку землю. Половці посиляли своїх послів до кожного нового київського князя не з вимогою данини, як незрідка зазначається у працях, а щоб підтвердити мир між Руссю і Степом, “щоб ні ти, княже, не боявся нас, ані ми тебе не боялись”. Ініціатива про мир завжди йшла від половців, що годі розцінити інакше, ніж прагнення жити в мирі. В літописах скільки завгодно згадок про те, що половці виступали союзниками руських князів у їхніх походах в Угорщину, Польщу, Волзьку Булгарію. У XIII столітті половці разом із руськими князями протистояли татаро-монголам. Самі руські князі в боротьбі за престол не раз кликали половців на допомогу. Автор “Київського літописного зводу” навіть зазначає, що іноді саме степові родичі переконували київських князів припинити чвари й встановити мир на Русі.

Натомість підручники з історії малюють картину їхнього безперестанного військового протистояння. Іноді навіть видається, що жодних інших подій, окрім половецьких набігів, історія України XI-XIII ст. не знає. Хоча аналіз відомостей про русько-половецькі сутички свідчить про інше. Лаврентіївський літопис за 180 років (1055-1236) нарахує 12 нападів половців на Русь (в середньо-

му 1 раз на 15 років). Якщо відкинути ті з них, так чи інакше спровоковані самими руськими князями або спрямовані на давніх ворогів половців (і союзників київських князів) торків, то матимемо лише три сутички, під 1061, 1068 та 1071 роками.³ Дослідники підраховували, що половецькі набіги зачепили лише 1/15 територію Русі.⁴ І при цьому – жодного значного міста, захопленого й пограбованого половцями. То в чому ж тоді полягала та “постійна половецька загроза”, про яку йде мова? Не ідеалізуючи русько-половецькі стосунки, слід, очевидно, дещо по-іншому розставити акценти.

Неодноразово відзначалося, що про русько-половецькі взаємини сучасний дослідник судить переважно з пам'яток київського літописання. А їхня тенденційність і негативне ставлення до половців добре відомі.⁵ Поза сумнівом, якщо говорити про військові сутички з половцями, то найбільше від них потерпали саме Київське й Переяславське князівства (до речі, князь Андрій Боголюбський, який свого часу захопив і пограбував Київ, теж напівполовчанин). Саме переяславський, а пізніше київський князь Володимир Мономах очолив боротьбу з половцями. Літописний матеріал дозволяє визначити території, які насамперед вели цю боротьбу. Це Київська та Переяславська землі, Волинь і Галичина. Дослідники давно помітили, що Сіверщина чомусь випадає з цієї єдності. Та й самі степовики проявляли до означеної землі особливе ставлення, вели інакшу політику, ніж з іншими руськими землями.

1095 року Святополк II та Володимир Мономах вимагали від Олега Святославича піти на половців. Олег обіцяв виступити в похід окремим загonom, проте так і не виступив. Пізніше, коли брати послали Олегові вимогу видати сина половецького князя Ітларя, підступно вбитого Мономахом, Олег знову відповів відмовою. Ярослав Всеволодович, князь Чернігівський, у 80-ті роки XII ст. принаймні тричі відмовлявся від походів на половців. Сіверські князі практично постійно користувалися половецькою допомогою у внутрішніх конфліктах на Русі. Укріплюючи дружні й родинні зв'язки з половецькими родинами, проводячи політику поріднення Русі й Степу, сіверські князі завжди стояли особібно від інших східнослов'янських земель, прагнули проводити самостійну політику, охоче приймали вигнанців і князів, опозиційних Києву. Ця традиція суперництва Києва та Чернігова – політичного й культурного центрів Русі, виявилася настільки стійкою, що порівняно з нею прикордонні русько-половецькі сутички видавалися дрібними. Така політика сіверських князів спричинилася до багатьох гострих конфліктів між руськими князями, що дозволило деяким до-

¹ Расовский Д.А. Половцы. Seminarium Kondakovianum. VII. Praha, 1935. С.245-262; Никитин А. Знач. праця // Наука и религия. 1988, №10. С.13.

² Гумилев Л.Н. Знач. праця. С.466-486; Никитин А. Знач. праця // Наука и религия. 1988, №9. С.46-48. Пархоменко В. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. Сб. III. Москва, 1940. С.391.

³ Изидинова С.Р. Знач. праця С.42. 63.

⁴ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С.213.

⁵ Пархоменко В.А. Знач. праця. С.391.

слідникам звинувачувати сіверських князів у розпалюванні внутрішніх чвар на Русі. Саме тому вже класичним в історичній традиції стало негативне ставлення до Ольговичів взагалі.

Безперечно, подібну політику чернігівських князів не пояснить якимись особистими міркуваннями й симпатіями. Очевидно, в даному разі йдеться про певну й цілком реальну традицію, яка й зумовила особливі стосунки між половцями й чернігівськими князями і визначила особливе місце Чернігівського князівства в Київській державі.

Характерно, що руське Приазов'я, тобто Тмутараканське князівство, теж історично тяжіло не до Києва, а до Чернігова. Святослав, другий син Ярослава Мудрого, саме тому й отримав разом із Черніговом і більшою частиною Сіверщини Тмутаракань. Князівство це, відмежоване степами від інших руських земель, часто ставало притулком для князів, які з певних причин позбулися свого столу. Причому зв'язок із Тмутараканню тримали переважно сіверські князі. Так, Олег Святославич, що прагнув повернути собі батьківський стіл, утік в Тмутаракань до брата Романа і з допомогою половців таки повернув собі Чернігів. Цілком очевидно, що Тмутаракань мала якийсь зв'язок із Черніговом, і зв'язок цей ще добре відчувався й усвідомлювався за часів Київської Русі.* Недавні в "Слові" сіверські князі вирушають "поискати града Тмутараканя". Доречно запитати: а навіщо? Навіщо сіверським князям так знадобилася далека Тмутаракань, навіщо такі ризиковані походи до моря?

Зазвичай вважається, що зближення чернігівських князів і половців почалося 1068 року, коли Святослав Ярославич Чернігівський та половецький князь Шарукан уклали мирну угоду, вперше скріплену шлюбом їхніх дітей. Проте ми схильні розглядати цю подію як першу фіксовану згадку про русько-половецькі шлюби. Справжню причину цих стосунків потрібно, поза сумнівом, шукати значно глибше.

На території Приазов'я, тобто на землях, пізніше згадуваних як половецькі, свого часу існувала Боспорська держава, спадщина якої, на жаль, не привертає належної уваги з боку дослідників української історії. Справа навіть не в тому, що Боспорська держава із столицею Пантікапей (суч. Керч) – найдавніше державне утворення в Європі. Останні дослідження дають підстави розглядати Боспорську державу як пряму попередницю Київської держави, яка справила визначальний вплив на розвиток регіону. А в такому разі досліднику історії України просто необхідно зважа-

ти на значний матеріал з історії Боспору.

До Боспорської держави, окрім кількох десятків грецьких міст-колоній, входила і значна кількість місцевих народів, індоарійських за походженням, що вони увійшли в історію під назвою сіндо-меоти. Найбільш відомим з-поміж них були сінди, про яких нам повідомляють і античні автори, і боспорські написи. Є вагомі підстави вважати, що саме сіндами за походженням були правителі найбільш відомої боспорської правлячої династії Спартоکیدів.¹ Але сінди привертають нашу увагу і з іншої причини.

Унікальну інформацію містить індійська традиція. Вона подає інше ім'я сіндів – сувіри, форму, винятково близьку до етноніму сівери.² Сінди й сувіри в індійському епосі – два споріднені народи (іноді один), що брали участь у легендарній битві на Курукшетрі, опис якої складає основу "Махабгарати". Ототожнення сіндів/сувірів Боспорської держави та сіверів Київської держави, як на нас, могло б прояснити численні "білі плями" в давній історії України. Тим більше, що такий зв'язок підтверджують і деякі інші факти.

Показово, що Тмутаракань розташовувалася на Таманському півострові, тобто саме там, де антична традиція фіксує сіндів. Тут, у степах Приазов'я, дослідники знаходять численні кам'яні статуї, так звані "половецькі баби". Виникнення їх зазвичай пов'язують із хвилями тюркомовних народів, що з'являються у Причорномор'ї у IX-X ст. Проте такий підхід викликає певні заперечення. По-перше, дослідники говорять про значно більший вік "кам'яних баб", називаючи щонайменше VI ст. н.е. До того ж у самому Північному Причорномор'ї ми знаємо подібну традицію принаймні зі скіфських часів. Наскільки правомірно в такому разі пов'язувати виникнення кам'яних баб з появою тюркських народів? Тим більше, що теза про тюркське походження самих половців далеко не безсумнівна.

Більше того, яскраво виражена скульптурна традиція характерна і для сіндів, розвитку скульптури у яких присвячено кілька цікавих досліджень.³ Щоправда, дослідники не проводили паралелей між сіндською і половецькою скульптурою, вважаючи половців прийшлим народом. Погляд на половців як індоарійський народ міг би дозволити висловити припущення про зв'язок скульптурних традицій обох народів. Підстави для цього є.

Цікаво, що подібні скульптури є не тільки в Україні, але і в Індії, про що згадує у своїй книзі, описуючи Раджастхан, Олена Блаватська.⁴ І тут вони називаються "бабами", тільки це слово там

* Показовою в цьому випадку є семантична відповідність назв *Тмутаракань* та *Чернігів*, які означають "Місто Чорного Бика".

¹ Артамонов М.И. К вопросу о происхождении боспорских Спартокидов // ВДИ 1949, №1. С.29-39. *Він же*: Киммерийцы и скифы. Ленинград. 1974. С.123.

² Див. напр.: Махабгарата. Дронапарва. 53.9-16; 85.70-77; та ін.

³ Див. напр.: Соколовский Н.И. К вопросу о сіндской скульптуре // Культура античного мира. Москва, 1966. *Він же*: Сіндская скульптура // Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности. Москва, 1967. С.193-204.

⁴ Блаватская Е.И. Из пещер и дебрей Индостана. Москва. 1994. С.456.

означає “батько”. Між іншим, деякі атрибути сіндських і половецьких кам’яних баб – вигнуту шаблю, лук, сагайдак із стрілами, музичний інструмент, чашу – дослідники знаходять у народних зображеннях Козака Мамая. Та й саме слово *козак* є вагомі підстави пов’язувати із боспорським іменем *Госак* і половецьким іменем *Гзак*. Водночас індійські раджути, для яких теж властиві кам’яні баби, мають багато спільного з козаками.¹

Цікаво, що половецькі князі носили пасмо волосся на лівому боці голови.² А угорський монах, що побував у Тматоракані у XIII ст., описуючи місцеве населення, оповідає, що “всі чоловіки тут голять голови... за винятком благородних, які на знак свого благородства над лівим вухом залишають трохи волосся, причому вся інша голова поголена”.³ Згадаймо грецького історика Льва Диякона, який описує зовнішність київського князя Святослава під час його зустрічі з імператором Іоанном Цимісієм: “середнього зросту, ні надто високий, ні надто малий, з густими бровами, блакитними очима. Голова у нього була поголена, лише на одному боці її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду”. Деякі дослідники схильні вважати, що Святослав перейняв цей звичай разом з деякими іншими у половців. Хоча сам факт такого запозичення вкрай сумнівний. Більше того, в ті часи, коли Святослав носив свій чуб, половців взагалі ще не мало бути в північнопричорноморських степах...

Останнім часом все частіше звучить думка про те, що та історія України, яку ми маємо, очевидно, не повною мірою відображає історичну реальність. Поза сумнівом, давню історію України потрібно уточнювати, а в багатьох випадках і переглядати. Повною мірою це стосується і “половецького питання”.

Насьогодні половці все переконливіше постають перед нами нащадками тих сіндо-меотських (отже, й індоарійських) народів Північного Причорномор’я, які свого часу входили до Боспорської держави. Досить певно можна говорити й про етнічний зв’язок сінди-сівери-половці, що дозволяє відповісти на численні питання, які постають перед дослідником історії України. Саме цей зв’язок, який добре усвідомлювався за Київської Русі, кликав сіверських князів до Тматоракані, до предківських святинь, до “половецьких баб”, пам’ятників на честь їхніх пращурів. Саме цим можна пояснити і русько-половецькі шлюби, і ту допомогу, яку половці завжди готові були надати сіверським князям. Цим пояснюється і те особливе місце, яке посідало в Київській державі Тматораканське князівство, що його В.Ляскоронський назвав “другою Україною”.⁴

Російський дослідник індоаріки О.Трубачов звернув увагу на рядки в Степенній книзі, що досі не привертали належної уваги: “Русі, иже и кумани живущіи во Ексинопонте”. Тобто “руси, які також і кумани, що живуть у Причорномор’ї”.⁵ Подібне ототожнення русів і куманів, тобто половців (до речі, не єдине в історичній традиції), неймовірно на перший погляд, у контексті сказаного вище вже не сприймається настільки однозначно. І хоча інтерпретація О.М.Трубачовим цього уривку викликає певні заперечення, сам факт досить показовий. І вочевидь не випадковий.

Що ж до етноніма *половці*, то його походження і досі не з’ясоване. Вважається, що назву половці дали руси, які виділяли їх за світле волосся і блакитні очі (від *полова* – “солома”). Самі ж половці нібито називали себе “кумани”, або “куни”, словом, яке деякі сходознавці зводять до давньотюркського “лебідь”. Що знову-таки вказує на їхнє біляве волосся.

Такі тлумачення, звичайно, неприйнятні. Колір волосся ніколи не був визначальною ознакою при формуванні назви етносу. Подібні етимології з’являються навіть не від нездатності адекватного тлумачення етноніму (а такими “етимологіями” переповнена вся історія України), а через нерозробленість методології досліджень з етнічної історії, яка вкотре дається взнаки. В даному випадку слід, певно, шукати інші шляхи, і ця робота триває. Концепція індоарійського походження половецького етносу мала б підтвердитися і етимологією їхньої самоназви саме з індоарійських мов. А про те, що цей шлях – цілком реальний, вже сьогодні свідчать досить переконливі спроби етимологізувати багато північнопричорноморських етнонімів саме на індійському мовному матеріалі.⁶

Дедалі більше дослідників щодо половців мовлять не про “контакти” з ними населення руських князівств, а про симбіоз, початковий етап поступового злиття двох етносів. На XIII століття Русь і Половецький Степ являли єдине утворення, пронизане великою кількістю родинних, дружніх, політичних та економічних зв’язків. По-іншому, очевидно, слід поглянути і на соціально-економічний розвиток половців. Нам відомі назви половецьких міст, а десятки тисяч кам’яних баб на обмеженій території самі по собі мають свідчити про тривалу історію половецького етносу на цих землях. Ще у 1932 році А.Ю.Якубовський зазначив, що “історіографія, наповнена оповіданнями про військові сутички з половцями, не зуміла помітити того факту, що для відносин між руськими князівствами та половецьким степом більш характерним і нормальним є не війни, а інтенсивний

¹ Успенская Е.Н. Раджути. Рыцари средневековой Индии. Санкт-Петербург, 2000.

² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К., 1884. С.190.

³ Там само. С.187.

⁴ Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов. Казань, 1913. С.2.

⁵ Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999. С.124.

⁶ Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. К., 2000. 288с.; Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999. 320с.

товарообмін”.¹

Половці не лише відіграли значну роль у формуванні українського етносу, вони залишили помітний слід і в ономастиці України. Половецька волость існувала в складі Берестейського повіту в XIII–XIX ст. – територіально-адміністративної одиниці в складі Великого Князівства Литовського й Речі Посполитої. На одній лише Київщині є села Половецьке (Богуславський р-н), Малополовецьке (Фастівський р-н) і Великополовецьке (Сквирський р-н), що були власністю нащадків половецького князя Тугоркана – князів Рожиновських.² Сама Сквирка певного часу називалася Половеччина.

Таким чином, вкотре переконуємося, що етнічна історія України не зовсім така, якою ми її уявляли. Первинні, глибинні зв’язки часто лишаються непоміченими, прихованими. Проблема половців – лише невеликий епізод в етнічній історії Північного Причорномор’я, повної подібних, непомітних на перший погляд, зв’язків. Тож слід пильніше, а головне – безпристрасніше вдивитися в половців – сусідів Русі. Народ, який століттями йшов поруч із русами в історії України. І стосунки між якими визначали в першу чергу навіть не політичні та економічні, а етнічні зв’язки.